

שלמה צמח: הגיונותיו ודעותיו על הספרות העברית החדשה

מאת יצחק ברזילי

מאמר שני *

2. במלכות השירה החדשה

באמת-מידה זו מדד צמח גם את יצירותיה של השירה והסיפורת החדשות. בכמה וכמה מהן גילה יכולת טכנית וכשרון כתיבה, אולם אך מעט שיש בו משום ביטוי נפשי אמיתי ומקורי והמצטרף לחשבון תרבותה ורכושה הרוחני של אומה. את השירה ראה והיא טובעת בים של אימג'ים וסמלים, מזה, ונתונה בבולמוס של חדשנות לשונית עקרה, ללא שורש וחיוניות, מזה. אותה "רוח תזזית" שמסעירה היתה את ספרותה ואמנותה של צרפת בשלהי המאה הקודמת ובראשית מאתנו, ושכבר עבר זמנה שם "ומבקשים דרך תשובה", אותה מצא עתה משתוללת בספרותנו בארץ. "כדרכה של חברה חלושה, הנוכרת בחרטומה במעט העפר המתאסף סביב שרשי האחיזה שלה — אנו פותחים בשעת נעילה".³⁹ שתיקה המעידה כמאה עדים היא שתיקתו לגבי שירת א. שלונסקי, המחדש הגדול בשירתנו החדשה. אולם היודע את דעתו השלילית של צמח על השירה האימג'יסטית⁴⁰ לא ימצא בה כל תמיהה. "הדיוקנאות היתרה והשופעת והמתהוללת" — כתב — "סופה להיות מבוי אטום, הואיל ועד מהרה נהפכת לנוסחה מתה ומין מנגנון הממית כל ניד פיוטי והמשתיק כל זיע לירי".⁴¹ מטעם זה לא נתחמם בו לבו אף לשירת אלתרמן הצעיר, שגם היא טבועה היתה בחותם של שפע מטפורי וסמלי. בפירוש כתב: "לא נהנית משפעת מלאכת הדימויים בראשית דרכו ואמרת דעתי בגילוי-לב גמור. הואיל ולגופה של שירה זו כסבור הייתי, שלבי מכוון ופתוח לה, אלא שנראה לי תועה היא בדרכים שאינם דרכים ורודפת אחרי צללים שאינם בני דמותה".⁴² רק על שמחת עניינים כתב דברים יותר חמים, מפני ש"במקומה של ההמצאה החריפה והפזיזה באה עכשיו התמונה הרחבה עם נשימתה העצורה שפרודותיה מלאו מציאות טובה ושקטה ושהסמלי שבה (הטוב והמתקבל על הדעת) אפילו בזרותו אינו אלא תוספת ולואי".⁴³ יותר קשה היה פסק דינו על שירתם של ב. פומרנץ, אברהם חלפי, רפאל אליעזר, ואחרים. בריבוי האימג'יסטי שלהם מצא "יכולת, שעשועים, חריצות שכלית, אבל לא שירה".⁴⁴

וכשם שלא הלך לבו אחרי האימג'יסטיקה הקולנית שבשירתנו החדשה, כן לא ראה כל ברכה וכל תרומה של ממש בחידושיה הלשוניים המרובים. בחרוניהם של י. אורלנד וב. פומרנץ הוא מצא "אלם ואטמות" שהלב אינו נענה להם. "מנהג זה לפאר את השיר במלים עשויות בידיים נעשה לפולחן ריק... מרוב תמימות חושבים אנשים, כי כוח ביטוי של הדיבור המחודש גדול מזה שב-

(*) ראה: בצרון, סיון-תמוז, תשל"ו.

משומש ובשכיח"⁴⁸. ולא היא: דווקא המלה המשומשת — עושר רב שקוע בה; ואילו המחודשת, "אין לה היקף רגשי... היא בהירה ושקופה עד תכלית ואינה גוררת אחריה בשוליה עודפי צללים"⁴⁹. "שירה אמיתית אינה לעולם גלגולו של השגור בתוך הגשמתו של היוצא מן הכלל; על הרוב הוא יוצא מן הכלל שהתגלם בתוך השכיח"⁵⁰.

גם השירה הנושאת, שמקור השראתה חיצוני הוא, חשודה היתה על צמח מבחינת אמיתה השירית. כנגד הימשכותה של שירת ש. שלום אחרי אירועי הזמן טען: "מי שאומר להיבנות מן החולף והמקרי שפגעי הזמן מטייחים בהם את המבטאים, הרי זמן זה עצמו שהביא את הדברים לידי גדולה עתיד להשפילם ולהחזירם אל מערומיהם לאחר שנפל טיחם"⁵¹. "ומכאן אותו יחס של שניות לכל שירתו של ש. שלום. מצד אחד אתה מחייבת, הואיל והיא בעיניך דקת-נפש ונדיבת-רוח בהליכותיה. מצד אחר אתה שוללה, הואיל והיא היפוכה של שירה: כרונית וצוחנית ורודפת אחרי תכליות שדבר אין להן עמה"⁵².

מטעמים דומים ביקר גם את שירת ה"נהי" של י. למדן, שעל זועות ימי הנאצים סבבה. מבחינת התוכן הגיע אמנם למדן בשירים אלה ל"ביטוי לירי עז", אולם,

כלום ביכולתו של מוטיב אחד שמאורעות חוץ מעוררים אותו ומניעים אותו... להגן על עצמו מפני החזרה והדישה במקום אחד? וכלום לא הכרח הוא שהנעימה הלירית האחת תתגוון בקצת השתפכות נפש וקצת דרשנות, עד שיש והשירה נהפכת לנאום-משא? וכלום לא הכרח הוא, שהדמיון הפיוטי ישתקע קימעה קימעה בחרבוני ההמצאה השכלית והחריפות?⁵³

בהשתעבדות לנושאים חיצוניים לקתה, לדעתו, גם שירת ז. שניאור. כולה מעשה חושב היא, אך היסוד הלירי כמעט שאינו בה.

קר רוח ואדיש היה שניאור כל ימיו. לשווא אני מחפש בין שיריו את השדות ואת היערות אשר גידלוהו וטיפחוהו ולשווא אני מחפש את עקבות התקופה שהוא חי בזמנה: איני מוצא... על עניינים מעניינים שונים מדבר הוא באותו קול רותח של, מרעיש עולמות, גם על תוכן זר לו וגם על תוכן קרוב לו אין הוא משנה צורתו הרגילה הרועשת, עד שאותו, עניין לכל' בא ללמד על, חוסר עניין' שבא מתוך, פכחות שכלית'... שירי שניאור יעניינו אותנו תמיד, אולם הם לא יפעלו עלינו לעולם.⁵⁴

צמח לא החשיב גם את השירים על נושאי המקרא שנתרבו בשירתנו החדשה. "אודה ולא אבוש, (שירה זו) אינה אהובה עלי אפילו במדורה הלועזי אצל הגדולים והמפורסמים... לא ייתכן לפייט את כתבי הקודש... כתבי הקודש ואישיהם חיים וקיימים העודם מתהלכים עמנו... וחיות תנכית זו מה כוחו של ילוד אשה להרימה מעל למעלתה?"⁵⁵ מן הראוי להעיר שדברים דומים על חיקויי השירה המקראית, במיוחד על "שירי תפארת" לנ. ה. ווייזל, כתב לפני למעלה ממאה שנה המבקר העברי המודרני הראשון, אברהם אורי קובנר.⁵⁶

מה, מבחינתו של צמח, נשאר איפוא בשירתנו החדשה והוא בעל ערך ובר-קיימא לא לדור אחד בלבד אלא לדורות? בוודאי שלא הרבה. שירה אמיתית

העומדת במבחני התרבות הלאומית והאמנות כאחת היתה בעיניו רק זו של ביאליק וטשרניחובסקי. "הוציאו החוצה מן השירה העברית החדשה כל שתרצו ותגוהו בידי עכו"ם, אך בשנים בל תהי ידכם בהם: את ביאליק ואת טשרניחובסקי השאירו לנו"⁵⁴. אמנם, כתב צמח דברים אלה בראשית תרע"ט⁵⁵, בטרם עלה עוד כוכבם של שלונסקי, למדן וילח"א א. צ. גרינברג, וזמן רב בטרם ירד השפע השירי של שנות השלושים, הארבעים והשנים שלאחריהן, עת עלו אלתרמן, ש. שלום, לאה גולדברג, אורלנד, חומסקי ולאחריהם עמיחי, נתן זך ואחרים. אולם ניתן לשער, על יסוד מה שכתב ולא פחות על יסוד מה שלא כתב, שפרט אולי להסתייגויות מסוימות ביחס לשירתו המאוחרת של אלתרמן, היה צמח מאשר בוודאי תוקפה של דעה זו אף בנוגע לכל התקופה המאוחרת.

צא וראה מה קמוצה יד־השבחים שלו ומה צרה עין־החסד שלו לגבי שני דורות כמעט של משוררים עברים מהעידן שלאחר ביאליק. במידת השתיקה הגמורה נקט כלפי שירת א. צ. גרינברג; בהערות מועטות בלבד הסתפק לגבי המטפורה של שלונסקי⁵⁶. וכך נהג גם לגבי יעקב כהן⁵⁷ ולמדן⁵⁸. כאמור, פנים יותר מאירות הראה כלפי שמחת ענייני אלתרמן, על מידת "הפשטות והאמת" שגברה בה, וכשהופיעה עיר היונה (תשי"ז) כתב: "לעולם זכאי ספר שירים של אלתרמן לדיון של כובד ראש, לגיתוח של פרטים ופרטי פרטים ולהערכה של כבוד"⁵⁹, אף שהוא עצמו לא נחלץ לכך. ואם ביחס ליעקב כהן⁶⁰ וא. צ. גרינברג, אולי יש מקום לחשוב שיד "האמת המדינית והחברתית" שלהם היא שהיתה בכך, אין טעם זה מספיק ביחס לאחרים. אין זאת אלא שאופיה הכללי של שירה זאת, שקולנית היתה ורטורית ונושאה חיצוניים, ואך מעט היה בה מהליריקה הטהורה, הוא שגרם. במידה שהמדובר בשלונסקי, בוודאי יש להוסיף על כל אלה את האימג'סטיקה הבלתי מרוסנת שלו.

רק כלפי שירה שמצא בה דברי צניעות ופשטות, רגש כנה ולא התהדרות והעמדת פנים, נפתח לבו לתודה ולברכת הנהנין, וכך, מקצת דברי שבה חמים כתב על שירת רחל, על "אותו קורטוב של פאר וחובה ורתת ויקר שנפשה יצקה אל הכנרת שלה", ועל "הלב הנפתח לשירים קטנים וענוגים אלה, קונם לעצמו ומקרבם אל עצמו"⁶¹. הוא ביקר את לאה גולדברג על "הסמליות הרמה והנישואה" שנתפסה לה בשירתה המאוחרת, אך הליל אותה על הפשטות שהיתה טבועה בשיריה הראשונים⁶². הוא ייחד לשבח את שירי לנסקי, על "כוחו של המשך" המורגש בהם ועל "תום אנושי ההולך לבטח דרכו"⁶³. באהדה כתב גם על שירי ש. מלצר, שיש בהם "פשטות מסורתית... עממיות טובה וגם הומור קל וחמים"⁶⁴, וכן הביע קורת־רוח משירי א. ברוידס, "שאין קולם עולה על עצמם"⁶⁵. בניגוד ללשון שבחים מתונה ועצורה זו, לשונו נעשית זועמת וחריפה כשהוא מגיע לשירה הנראית לו מתוחכמת וחסרת אמת והרגשה מוסרית. מטעמים אלה פסל את שירתו המטפורית של עמיחי. על המטפורות שלו כתב, שהן —

"משונות, רחוקות מאוד והמופרך שבהן נוסחה של הגיון הפוך ואין בהם כלום מן הרבותא... תחבולות נבובות של בדות ושל התחכמות נעזרה וריקה... אין כורח בכל אלה ואין ניגון פנימי בהם ואין המיית לב ונפש ואמונה אין"⁶⁶.

3. על הסיפורת החדשה

ברור, לא נכנס צמח מעולם לעבי קורתה וענייניה של השירה העברית המודרנית. עמידת בן בית לא קנה לו בה. לשונה הססגונית, הדרמטית והדיוקנאית לא לקחה את לבו. את אהבתו בתחום השירה שמר אך למשוררי ימי נעוריו, ביאליק וטשרניחובסקי. מכל האחרים, גדולים וקטנים, אך מעטים הנידו את נימי לבו. כזה היה גם יחסו לפרוזה העברית החדשה, לביכורי הארץ שהחלו מבשילים בסוף שנות השלושים, ובמידה גדלה והולכת בשנות הארבעים ולאחריהן. לא נפתח לבו אליהם, ויותר משברך על היפה והטוב שבהם, את מומיהם וחולשותיהם גילה. אף כאן, עניינו ותשומת לבו, לשבט ולחסד, נשארו צמודים לבני דורו, שכלפיהם הרגיש קירבה בזמן, בדעות, ומעל לכל ברית-מוס-חיים.

דברים קשים כתב, כידוע, נגד מנדלי ודרכו ביצירה, אולם יחד עם זה לא חלק על מעמדו המרכזי בספרות העברית, על המהפכה שהכניס בסגנון העברי וההשפעה שיצאה ממנו על כל מהלכה של ספרותנו. והוא הדין בנוגע לעגנון. את חולשות המבנה שביצירותיו הוקיע ברבים, את סמליותו השאולה והזרה, אולם בייחודו הודה ובקסם ובחן שבסיפוריו. אילו היה צמח מקפיד בעיקרי משנתו בעניין מקוריות וחיקוי חייב היה לפסול חלק ניכר מיצירת חיים הזו כמעסה ולש בבצקו של מנדלי, אולם תופעה ספרותית יוצאת מן הכלל ראה בו: „הוא ניפץ את כלי היוצר של מנדלי... והתקין לו כלי יוצר משלו“. „ריחיים שבוירים הריהם בבחינת כנף-רננים אחרונה שגפיה השיקו על יהודי תחום-המושב שעה אחת קודם שנסתלקו מעולמם. וזכות זו של הזו, שליחות גדולה שהגורל הטיל עליו, יעמדו לו עד סוף כל הדורות“⁵⁸. הוא העריך והוקיר גם את תרומתם של שופמן, ברנר וגניסין. אמנם, אף שורשם הוא בעולם המנדלאי, אולם הם „שיברו את הקו“ ולדרכי יצירה משל עצמם יצאו. כבדים ומייגעים הם סיפוריו של גניסין ומן הערבוביה והחדגוניות בהם, אולם המתאור בסבלנות — חלקות של יופי ועמקות מקורית יגלה בהם⁵⁹. צעיר בראשית דרכו היה צמח כשניסה להעלות את דמותו של ברנר האיש והסופר ואת תכונות יצירתו. חולשות שבמבנה ובסגנון גילה בסיפוריו, אולם כבר אז הרגיש בייחודו ובחשיבותו בספרותנו⁶⁰. דווקא משום שהעריך את כוחו התיאורי והסיפורי של ברקוביץ הוכיחו על כך שב„ספרות המנהגים“ של מנדלי שקע ולא התעלה לסלול לו דרך חדשה אל הרומן הבנוי⁶¹. רשימות הערכה קצרות כתב גם על סיפורי י. זרחי, י. אריכא, א. אבן-זהב, א. המאירי, י. חנני, נ. גרינבלט, א. ברש ואחרים⁶². הוא הקדיש גם מאמר ארוך לארבע יצירות „חדשות“: הדרך ליריחו ליגאל מוסנון, רוח הימים לאהרן מגד, הוא הלך בשדות למשה שמיר ושירה של חצות ליוהר סמילנסקי⁶³, אך הוא עבר בשתיקה על במשעול הצר לאברהם קבק, על מלך בשך ודם לשמיר ועל ימי קצלג ליוהר — ללא ספק שלשת ההישגים החשובים של הפרוזה העברית החדשה. ואם אפשר אולי למצא הסבר-מה לשתיקתו בנוגע לשני הרומאנים ההיסטוריים ביחסו השלילי בכלל לסוג ספרותי זה⁶⁴, מתמיהה היא שתיקתו הגמורה לגבי ימי צקלג. אולם בעצם אין אף היא בגדר של חידה ופליאה. המצוי אצל דעותיו של צמח על תרבות יהודית וספרות עברית ברור

התחיה בנקלה יעמוד על סיבתה של זו. כמוה כעדות שכל שלש היצירות לא נראו בעיניו ולא לרוחו היו. אף על פי ששייבה צמח את במשעול הצר¹⁴, ניתן להניח שעצם פעלו של קבק בו לא לרצונו היה. כוכור, הזהיר צמח בכל כוחו נגד קליטת השפעותיה של "היהדות המעוותת" שנספגה לתרבות המערב ודרך כל מיני צינורות התחילה חודרת לספרותנו החדשה¹⁵. אין ספק שבספר כ-במשעול הצר הוא ראה דוגמה בולטת של השפעה מסוג זה. יתר על כן, לא ייתכן שיהודי בעל שרשי-מסורת עמוקים כצמח יראה בעין טובה יצירה המעלה את מוסריותו העמוקה והצרופה של ישו מזה ומשפילה את הפרושים ברוחה של הברית החדשה מזה. הוא שתבע כי על הספרות העברית להיות בין הכוחות המעצבים של "האחרות" היהודית בדור שיבת-ציון, בוודאי שלא יכול היה לראות ביצירה כזו משום תרומה לתפקיד זה ומשום נכס בעל חשיבות תרבותית-יהודית.

אף בנוגע למלך בשר ודם ניתן לשער ששתיקתו משמעותית היתה וסימן היה בה לדעתו השלילית על הספר, אם לא מבחינה אמנותית הרי מבחינה תרבותית-יהודית. טובעת היצירה בעולם של יצרים שפלים ותאוות כח ושלטון בלתי מרוסנים ופתוכה היא בכל אותם הסממנים שרוח של נכר וחיקוי עולה מהם, וספק הוא אם ראה צמח בשיחזור כזה של ימי בית שני משום שרות רב לדור התחיה.

מטעמים דומים, בוודאי, לא נחה דעתו גם מימי צקלג. קיים אמנם הבדל רב בהיקף הדברים ובקצבם, בעלילה ובגיבורים בין "שיירה של חצות" לבין ימי צקלג, אולם מדברי צמח על הראשון ניתן לשער את דעתו על השני. מה שנראה היה לו כתכונות היסוד של "שיירה", והן: העלאת הקיום למדרגה של ערך עצמי, שקיעה ללא סיוג ובידור בעולם של חפצים ופרטים, ועירטול המציאות מכל ערכים טרנסצנדנטיים¹⁶, כל זה הן מצוי היה במידה שופעת וגדושה יותר בימי צקלג. הרי ששוב הפעם ניתן לשער שלא הערך האמנותי של היצירה הוא שהביאו למידת השתיקה כלפיה, אלא העירום הרוחני והתרבותי שנשקף היה מתוכה בכל בהירותו ואימתו. למעלה מבן שבעים היה צמח כשהופיע ימי צקלג (תשי"ח) ובו דור יהודי חדש החוגג את "תשואת הווייתו" ללא אלהים וללא כל תרבות עבר יהודית. הוא, שכל ימיו הטיף להמשכיות תרבותית ולשלמות של הווייה היהודית, ודאי שהרגיש כי תהום כרויה בינו לביןם. מה הפלא ששתק.

4. הערות פיוסם וביקורת

לא מבקר ספרותי במובן הרגיל של המלה היה צמח. באופן שיטתי, יסודי ומקיף לא דן כמעט באף משורר או סופר. הוא חתר תמיד אחרי דמות היוצר וקווי היסוד של יצירתו ולא אחרי ניתוחה המפורט והשלם. לא תמיד ולא בכל צדק, אולם חודרת היתה ראייתו תמיד ועל גופי דברים ועיקרים העמידנו. הוא היה הראשון שהגדיר את יצירת מנדלי כשייכת לסוג הפיקרואי. על ידי כך הבהיר לא רק את אופיה האמנותי, אלא אף הצביע על כך שאך דרגה חולפת וזמנית היתה, אחת מדרכי ההסתכלות של הספרות במציאות, שטיפוסית הינה לתקופה מסוימת ולהרבה ספרויות, ובמידה שנמנהר להינתק ממנה בה במידה נמנהר להתגבר על רגש הנחיתות הכיעור העצמי בהם השקיעתנו זו¹⁷. חלוצית

היתה גם התרומה שתרם להבנת ביאליק. לא כל פינותיה של שירתו האישית והלירית נחשפו לפניו. אולם ראשון היה להרגשה שעיקרו של ביאליק לא בשירי הזעם והתוכחה הוא, ואף לא בפרוזה "הארצית" שלו, אלא דווקא באותן פנינות ליריות שגילו את כל "ההאיך הפיוטי שלך". הוא לא ניתח אף שיר שלו ניתוח מפורט, אולם הערותיו ורמזיו על "צנח לו זלזל", "לבדני", "יהי חלקי עמכם", "ספיה", "חלפה על פני", "אבי" ועוד, משום ציוני דרך היו למבקרים שלאחריו.⁸⁷ לא מקיפים וממצים היו דבריו על ברנר, אולם נכונה הגדיר את דרכו בעשייה הספרותית של דורו כזה של "קברניט" הנושא באחריות לכל הנעשה בה, ולכל מקום שהוא בא הוא נעשה למנהיג ולתל שהכל פונים אליו.⁸⁸ אף לתרומתו המיוחדת קלע כשהעמיד אותה על "ההתנגשות, הוועוץ, הפנים האנושי" שהוא הכניס לסיפור העברי המחודש, ועל ידי כך הוסיף ממד אנושי ונפשי לדמות היהודית "הקרה, היבשה ומחוסרת הנשמה" של מנדלי.⁸⁹ מאלפים גם היו דבריו על כיוון יצירתו ושלסיום דרכה לא הגיעה:

אילמלא נתפלמס עם בני דורו, ואילמלא נסתלק בדמי ימיו, ודאי שהיה מקיים הבטחתו ומגיע אל המקום שבכוחו להגיע לשם. אבל בשנים המעטות שעמד ברנר בספרות עמידתו כבתוך יער עבות וסוער בלא שביל ומשעול. אין לפניו אלא מרחק מועט זה שבין אילן לאילן, ובכל צעד שהוא פונה דומה לו שהוא קרוב אל תכליתו. ואף על פי כן הסיפורים שכתב אל הרומאן הבנוי הם הולכים.⁹⁰

קולעת היתה גם הערכתו של שניאור, ש"הנקודה המרכזית הראשית היסודית שביצירתו" היא "המוחיות", "השכליות", ושנעדר היה "הצניעות והביישנות הפיוטית".⁹²

קירבת לב מיוחדת הרגיש צמח כלפי פייארברג, והרבה מדמות עצמו ומאורעות חייו גילה בו; אולם אמיתיים דבריו עליו וקולעים לאמת. לא סופר גדול ולא בעל כשרון גדול ראה בו, אלא "חזיון ספרותי המעורר את סקרנותנו מצד חידושו ומצד העלומים התוססים בו". באמצע מסכת עירובין הפסיק צמח את משנתו ויצא לארץ,⁹³ וכזו היתה בעיניו אף דרכו של פייארברג. הוא פסח על ההשכלה "ומבית המדרש נכנס ישר אל המשעולים המוליכים לשחרור הלאומי". מלא אהבה וחום היה יחסו של צמח לתרבות העבר, לעיריה ולעולם האבות — ותקדימים לאלה בפייארברג מצא. ולבסוף, אהבת ישראל העמוקה של צמח, יחסו הרציני לספרות ותפקיד החינוך והעיצוב של גשמת האומה בדור התחייה שהוא ראה אותה מחוייבת לשאת בו — את כל אלה על גס העלה כעיקרה של יצירת פייארברג והגותו.⁹⁴

מאידך, לא בכל צדק, כאמור. חסיד נלהב של טשרניחובסקי היה והיסס לומר מי גדול ממי, הוא או ביאליק.⁹⁵ אך מכיוון שכפר בהלניות של טשרניחובסקי, עמד וביטל את האידיליות שלו כמעשי "לצון" שחמד⁹⁶ והתעלם ממרכזיותו של סוג שירי זה ביצירתו. יש מקום לחלוק גם על כמה וכמה מדעותיו לגבי שירת ביאליק. העובדה שאין החרוז מצוי, או שלקוי הוא, בשירה הנושאית שלו, אין בו כדי להכריע לגבי טיבה וטבעיותה של שירה זו. היא לא היתה בבחינת "מס" שביאליק העלה כביכול לדור ולציבור שאמונים היו על השקפה

של "תכלית"⁸⁷, אלא נבעה מעצמותו במידה לא פחותה משירתו הלירית. לגבי משורר כביאליק ששרשיו בעולם היהודי ובתרבותו כה עמוקים היו, אין הנושאים הלאומיים בבחינת משהו חיצוני גרידא, אלא חלק בלתי נפרד ממהותו. אין ספק שהגזים גם בביקורתו על ש"י עגנון, הוא צדק אמנם בדבריו על המבנה הרופף של יצירותיו הגדולות, אולם הפריז בהבלטת אי-מקוריותו. אף אם נכונה דעתו שהכנסת כלה על שולחנו של מנדלי היא סמוכה, הן כרויה תהום ממש בדמות העולם היהודי שבה וביצירת מנדלי. שונים הטיפוסים ומעל לכל ההסתכלות בהם. אכן, עצם מציאותו של עמק הבכא תבע יצירה שכנגד, לשם תיקונה ואיזונה של דמות ההווייה היהודית שכה נסתלפה בו. משום כך, הכנסת כלה אינה רק מפעל אמנותי חשוב, אלא מפעל לאומי-חינוכי ממדרגה ראשונה. והוא הדין בנוגע לסימבוליקה של עגנון עליה השתער צמח בשצף קצף כה גדול. בין אם הושפע עגנון מקאפקא ובין אם לא הושפע, אין בכך משום חשיבות כה רבה כשם שחשב צמח. סוף סוף העולם שהעלה עגנון ביצירותיו יהודי הוא כולו. רוב בעיותיו יהודיות הן, וכאלה הם גם דימויו וסמליו. ואף אם לא תמיד הנני מצליחים לפענח סמלים אלה, הדרשנות הענפה שנתלתה בהם מעידה על פוריותם. ורבותא בכך, לא צדק צמח גם בדבריו על "שיירה של חצות" ליוהר. מסקנה חד-צדדית הסיק כשכתב: "אין ליוהר עניין באדם, יחיד או חברה", או: "כשאתה מציג זה כנגד זה (את תיאורי הנוף ותיאורי הגיבורים) אתה עומד על מידת האדישות של יוהר כלפי אדם לעצמו"⁸⁸. אילו טרח צמח לקרוא "אפרים חוזר לאספסת", "מסע אל גדות הערב" או "בפאתי נגב", שראו אור לפני "השיירה", בוודאי שהיה רואה שהמסכת האנושית היא לא פחות מרכזית ביצירות יוהר ממסכת הטבע.

מעל לכל היה צמח איש אמונות ודעות, ועולם העיון והמחשבה היה רשותו הטבעית. די להציץ בכתביו כדי להגיע למסקנה שהמכריע בהווייתו כאדם וכסופר היה היסוד העיוני, הרציונלי. סוף סוף את ספרו הגדול והשיטתי הקדיש למחקר באסתטיקה, ועדות הוא לידיעתו המקפת, הבנתו העמוקה וכוח ניתוחו הבהיר של השקפות הפילוסופים, ההוגים והיוצרים ממאתיים השנים האחרונות בפרשה זו.⁸⁹ הכולטות והמצויינות שבין מסותיו אף הן על נושאים עיוניים הן. מוקדשות הן ליעקב קלצקין ותורתו⁹⁰, לצבי דיזנדרוק⁹¹, לא. ד. גורדון⁹² ולאחד העם⁹³. לסוג העיוני שייכות גם השגותיו על משנתו האסתטית של קרוצ'ה⁹⁴, על תורת הגוי של היידגר⁹⁵, על שנאת ישראל של שופנהויאר⁹⁶, על הרומאן החדש⁹⁷, ועוד ועוד. פרק לעצמו מהווה הפובליציסטיקה שלו משנות השלושים והארבעים, "בעניינים שבעולם ובארץ"⁹⁸, מאמריו בענייני חקלאות וחינוך⁹⁹ ומסתו המצויינת "בקהל עם ועדה" בעניי היחסים הבינ-עדתיים שביישוב¹⁰⁰. ברור, במסגרת פעולתו הספרותית בכלל מהווה ביקורת הספרות שלו, במובנה המצומצם יותר, אך חלק קטן ואף לא החלק החשוב בה.

נטייה יסודית זו של צמח לדעת ולמחשבה ולהסתכלות צלולה ומנתחת היא היא שהטביעה חותמה על ביקורתו הספרותית. הכרח היה שבגינה יהא לבו נוהה אחרי גרעינה של היצירה ואמיתו הפנימית של היוצר; שבשמה יהא תובע

אמת, פשטות ובהירות ופוסל את האימג'יסטיקה הפרועה והסמליות המעורפלת. אולם אין זה הכל. כי לא רק בעל דעות היה צמח, אלא אף בעל ערכים — לאומיים, תרבותיים ומוסריים. ואף חותמם טבוע בביקורתו. ביטוי של רוויה היתה היצירה בשבילו, רוויה היוגקת לא רק משכל ודמיון עשירים, אלא מהזדהות עמוקה עם כלל האומה ומלוא תרבותה. פירושה שרשיות וניגודה תלישות וריקנות. ערכים מוכרחים להיות גנוזים ביצירה ומחובת המבקר לחתור אחרי מציאותם. „אי אפשר לה לביקורת להעלים עינה מן הכובד המוסרי לעצמו בשעה שהיא מבחינה בערכי ספרות”¹⁰¹. מכאן לשון הזעם שלו בביקורתו על א. ב. יהושע, שלדעתו העמיד את כשרונו לשרות „הירוד והמשונה, והצונן והמנוון והעצל והמשותק והנרדם והאפסי”, ועל ידי כך מבלה הוא במו ידיו את עולמו¹⁰². מכאן גם דבריו הקשים נגד המטפורות המתוחכמות והצוננות של עמיחי¹⁰³ ונגד שפע האירוטיקה הזולה שהציף את ספרותנו מביבי השופכין של אירופה ה„תרבותית”.

יותר משהיה צמח מבקר ספרותי, מורה ומדריך היה, שאת חזון שיבת ציון במשמעותו האנושית והיהודית העמוקה נשא בלבו. חזון של הישגות ארצית לשם בניית תרבות גבוהה, בה יתמוגו עבר והווה, שרשי הווייתנו המזרחית ביסודות שקלטנו מעמי המערב. עם ככל העמים גרס אף הוא, אולם רק במובן של החזרת תנאי הקיום הטבעי ולא כנוסחה של התפשרות והשלמה עם כל הרע, השפל והמכוער וכויתור על האחרות שלנו. על טוהר החזון שמר כל ימיו ולאור הנאמנות לו בחן ובדק פירות הרוח של הדור. מכיוון שרחבה היתה דעתו בתרבות עמו ובתרבות הכללית, וישרה ומעמיקה היתה סברתו היו דבריו נשמעים וגדולה וברוכה היתה השפעתו.

קולומביה אוניברסיטה, ג'ויורק, עריה תשל"ו.

-
- (39) שם, ע' 147—148.
 (40) ראה „על ההשואה”, מאזנים, 1, תשרי-אדר, תרצ"ד, חוב' ה', ע' 99—101.
 (41) „שלוש שנות ספרות — שנת תשב' — השירה”, אדם עם אחרים, ע' 134.
 (42) „מנהגים”, שתי המחזות, ע' 144.
 (43) אדם עם אחרים, ע' 134.
 (44) שם, ע' 74.
 (45) שם, 64.
 (46) שם, שם.
 (47) שם, ע' 66.
 (48) שם, ע' 106.
 (49) שם, שם.
 (50) שם, ע' 102.
 (51) עירובין, ע' 61—62.
 (52) אדם עם אחרים, ע' 139.
 (53) „השובה אשר שלחתי...”. חקר דבר, ורשה, תרכ"ו.
 (54) עירובין, ע' 13.
 (55) ראה שם, ע' 35.
 (56) מאזנים, 1, חוב' ה', ע' 99—101.
 (57) אדם עם אחרים, ע' 141—142.
 (58) שם, ע' 102.

- (59) שתי מזוזות, ע' 144.
 (60) אדם עם אחרים, ע' 142.
 (61) ילקוט מסות, לוקט א. אב. יפה, 1966, ע' 132.
 (62) אדם עם אחרים, ע' 109—111.
 (63) שם, ע' 75—77.
 (64) שם, ע' 67.
 (65) שם, ע' 108.
 (66) שתי וערב, עם עובד, 1959, ע' 225, 226, 229.
 (67) שם, ע' 22, 25.
 (68) "א. נ. גיסיץ", ילקוט מסות, ע' 46—63.
 (69) "ג. ת. ברנר — מטה ספרותית —" השלוח 28, 1913, 1, ע' 462—473.
 (70) מסות ורשימות, ע' 55—56.
 (71) אדם עם אחרים, ע' 79—96, 116—132.
 (72) "תשואת הויתם", בחינות 2, תמוז, תשי"ב, ע' 9—25.
 (73) "הרומאן ההיסטורי", כתבים נבחרים, דביר, 1956, ע' 254—275.
 (74) הוא כתב עליו: "שלמה מולכו" ועל אחת כמה וכמה "במשעול הצר" של קבק
 אין דומה להם ליכולת ולעניין בכל הסיפורים האחרים המרובים שיצאו מתחת עטו", "הרומאן
 ההיסטורי", כתבים נבחרים, ע' 263.
 (75) "ספרות וזכר" בערוך הימים.
 (76) "תשואת הויתם", בחינות 2, תמוז, תשי"ב, ע' 9—25.
 (77) מסות ורשימות, ע' 39—61, 138—139.
 (78) "ההאיך הפיוטי", 1914, מסות ורשימות, ע' 11—18; "בעבותת ההוי" (תרע"ט),
 שם, ע' 51—53; "דיוקנו של ביאליק", שם, ע' 72—74; ועוד, שם, ע' 149—151; ילקוט
 מסות, ע' 34—45; "אדם עם אחרים", אדם עם אחרים, ע' 5—34; "ביאליק והשפעתו", שם,
 ע' 212—223; "כאשר ראיתו בראשונה", עירובין, ע' 63—69; "נקודת רום בשירה העברית",
 שם, ע' 70—74; שתי וערב, ע' 13—15; "השיר, לבד" מה יהא עליו?", שם, ע'
 207—215; דפי פנקס, 23, 216, 226—227.
 (79) עירובין, ע' 163—175.
 (80) "ג. ת. ברנר", השלוח 28 (1), 1913, ע' 468.
 (81) שתי המזוזות, ע' 136.
 (82) "המשורר הפיקח" עירובין, ע' 51—62.
 (83) שנה ראשונה, ע' 109.
 (84) "מרדכי זאב פיארברג" (1914), כתבים נבחרים, 1956, ע' 194—212.
 (85) עירובין, ע' 71.
 (86) שם, ע' 34.
 (87) "ההאיך הפיוטי", מסות ורשימות.
 (88) "תשואת הויתם", בחינות 2, ע' 21.
 (89) על היפה, דביר, תרצ"ט.
 (90) מאזנים ח', תרצ"ט, ע' 208—217, 323—330; בחינות, תשי"ג, ע' 19—25.
 (91) מאזנים י"ב, חשוון-כסלו, תשי"א, ע' 30—37.
 (92) אדם עם אחרים, ע' 155—211; "השגות שלא השיגו", מאזנים, תשי"ה, ע'
 140—180.
 (93) בחינות 8, ניסן תשט"ו, ע' 3—14.
 (94) שתי וערב, ע' 136—161.
 (95) שם, ע' 65—76; מאזנים כ"ד, ניסן-אייר, תשכ"ז, ע' 387—393.
 (96) מאזנים, כסלו-אדר ב' ת"ש, ע' 232—247; בימי מטה, ירושלים, תשי"ה, ע'
 צ"א—ק"א.
 (97) מסות ורשימות, ע' 152—179.
 (98) בימי מטה.
 (99) עבודה ואדמה, תשי"י.
 (100) בערוך הימים, ע' 121—149, גם בהדפסה מיוחדת "בהוצאת ועד עדת הספרדים"
 ירושלים, תשכ"ו.
 (101) "דרכה של ביקורת", עירובין, ע' 159.
 (102) שתי המזוזות, ע' 160.
 (103) שתי וערב, ע' 223—233.